

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51)«18»

Петро Пиріг, Олександр Любич

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ Й АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЧЕРНІГОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті порушується проблема соціально-економічного й адміністративно-політичного становища Чернігова в першій половині ХІХ століття. Територія й забудова міста, стан промисловості, торгівлі, функціонування міського самоврядування - далеко не повний перелік питань, висвітлених у дослідженні на основі залучення великої кількості неопублікованих архівних матеріалів.

Сталося так, що поняття, яким донедавна оперувало вузьке коло фахівців, поняття, відносно якого ще не вироблено єдиного підходу в історичній науці, на початку ХХІ ст. раптом опинилося чи не в центрі запальних дискусій, котрі з тісних залів вихлюпнулись на сторінки преси, телеекрани, захопили інтелігенцію, робітників, молодь. І не дивно. Адже йдеться про своєрідність наших міст, а точніше про те, що вони катастрофічно швидко цю своєрідність втрачають. Це - одна з найболючіших проблем сучасного розвитку культури. У дискусіях часто підкреслюється: «Чернігів - місто історичне, тому втрата його своєрідності неприпустима». А чи має сенс розподіл міст на «історичні» і всі інші? Адже неісторичних міст у нас просто не існує. І місто, засноване 1300 років тому, і місто, якому лише 20 років, - історичні, вони живі свідки багатоманітної історії суспільного розвитку. Нехтувати жодним із них не маємо права.

Вивчення окремих аспектів соціально-економічного й адміністративно-політичного становища Чернігова в першій половині ХІХ століття започаткували сучасники подій. Автори, які взялися за перо, відмовились від широких узагальнень і спрямували свої зусилля насамперед на виявлення й запровадження в науковий обіг нового фактичного матеріалу із досліджуваної проблематики. Їхні праці були складним історіографічним явищем. Нині вони значною мірою мають характер джерел. Водночас завдяки високому рівню осмислення матеріалу їх можна вважати й унікальними дослідженнями з історії міста.

З метою проведення адміністративно-територіального перевлаштування Чернігівщини уряду необхідні були правдиві дані з географії та статистики краю. Тому перші дослідження, що стосувалися соціально-економічного становища Чернігова першої половини ХІХ ст., належали офіцерам Генерального штабу російської армії [1]. Велике значення для вивчення питання мають свідчення очевидців, які здебільшого звертали увагу на життя та побут мешканців, торгівлю й промисловість [2]. Генерал-фельдмаршал Салтиков особливу увагу приділив збереженню архівних документів створеної Чернігівської губернії. За його наказом

© Пиріг Петро Володимирович - доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

© Любич Олександр Анатолійович - пошукувач наукового ступеня кандидата історичних наук (м. Чернігів).

усі справи, що стосувалися Малоросії і були розпорошені в різних місцях, було перевезено до Чернігова й прийнято невідкладні заходи для їх збереження. Таким чином, завдяки Салтикову цінний архівний матеріал уцілів для нащадків і науки. Радянська історіографія, як правило, тривалий час зверталась до висвітлення процесів в окремих галузях соціально-економічного життя Чернігова чи розглядала їх як частину загальноімперських або загальноукраїнських процесів [3]. Новий етап у розвитку вітчизняної історіографії історії Чернігова першої половини XIX ст. розпочався з початку 1990-х років. Відбулася зміна методологічних орієнтирів, що призвело до перегляду напрямків досліджень. На перше місце історики висунули вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Перехід до нового етапу історіографії відбувається повільно, в результаті чого спостерігається певне співіснування старих і сучасних підходів та оцінок [4].

Історичний центр Чернігова - одне з небагатьох місць України, що може вважатися прикладом наявності архітектурних систем різних історичних періодів - від XI до XXI століть. Оскільки місто - це складна система, яка існує в просторі й часі, його формально можна уявити як споруду, що складається з окремих компонентів і зв'язків між ними. Такими компонентами є окремі будівлі, ансамблі вулиць, площ, фортеці, монастирі, іноді - історичні центри невеликих міст в цілому. Зв'язками є системи відкритих просторів, пов'язаних з рельєфом і водними басейнами. Завдяки їм ми можемо візуально сприймати панорами і силуети міста, його окремих частин, видові точки й зони тощо.

При вивченні Чернігова і визначенні шляхів розвитку міста важливо розкрити вплив різних факторів на формування і розвиток його своєрідності, а також принципи, якими люди свідомо чи несвідомо керувалися, використовуючи потенціал цих факторів. Першим і визначальним серед них є природний ландшафт, його орографія (рельєф місцевості: гори, долини, яри) і гідрографія (річки, озера, болота). Найважливішим принципом використання природної підоснови є те, що людина ніколи не намагалася нівелювати характерні особливості ландшафту. Навпаки, ці особливості завжди підкреслювалися, використовувалися, іноді навіть штучно створювалися. Характерним прикладом цього є Чернігів. Тут сама природа допомогла людині, тут ландшафтна ситуація сама по собі має художню цінність, вона своєрідна й індивідуально неповторна.

Другим фактором, що має впливові значення на розвиток своєрідності міста, є його планування. Воно залежить від природного середовища й можливості використання його для оборони, від системи укріплень, транспортних шляхів, економічної основи міста. Планування Чернігова до кінця ХУШ століття було органічним, закономірним результатом дії різноманітних чинників. Головні вулиці йшли вододілами пагорбів. Кілька вулиць сходилися до майданів, які були водночас осередками торгівлі, до міської площі й до площ, розташованих біля мостів, переправ, фортечних брам тощо. Головні вулиці були, по суті, частинами транспортних шляхів, що проходили через місто, на їх перетинах і виникли в Чернігові майдани. У межах фортеці вулиці з'єднували головні міські брами, соборну та ярмаркову площі. Трасування вулиць, їх вигини і повороти повторювали конфігурацію міських укріплень, басейну річки Стрижень і рельєфу.

На початку XIX століття майже всі міста України, які входили до складу Російської імперії, були переплановані на засадах «регулярності». Часто прямі, як стріла, вулиці, розташовані під прямим кутом одна до одної, прорізувалися по живій тканині міста, йшли прямо через забудову. Звичайно, процес такої реконструкції був болісним, і не скрізь її вдалося здійснити. Для Чернігова характерне сполучення докласичної (до кінця ХУШ століття) й «регулярної» планувальних систем. Вони засновані на різних культурних традиціях. Взаємодія цих принципів різних систем є важливим аспектом своєрідності міста.

Територія і забудова міста

Перевлаштування Чернігова було викликане тим, що з 1799 року в результаті чергового поділу Польщі до Росії приєдналися території Правобережної України

та Білорусі. Чернігівщина перестала бути прикордонною, фортеці втратили попереднє значення. Губернське місто мало стати схожим на столицю регіону. Чернігів на початку ХІХ ст., принаймні зовні, не відповідав своєму призначенню. Майже 44 відсотки його площі займали сади й городи. Місто розташовувалось біля Єлецьких та Болдиних гір. У старому місті було чотири брами (фортечні, Київські (Любецькі), прогорілі (Лоевські), водяні біля р. Стрижень, неподалік від валу та канцелярії). У цій же частині міста було три вулиці. Перша - «Фортечна» тягнулася від прогорілих воріт до фортеці, друга - «Київська», третя з провулком купця Григорія Єлька виходила до водяних (шилових) воріт. Вулиці радіусами розходилися від Дитинця - фортеці та напівкільцем охоплювали центр міста, повторюючи контури укріплень фортеці, Окольного міста, Третяка, посаду-передгороддя. Головні масиви міської забудови, окрім Окольного міста і Третяка, були зосереджені в районах Лісковиці, вздовж Гончої (вул. Горького), по берегах р. Стрижня.

Фактично Чернігів складався з декількох окремих районів - слобід. Лісковицю, розташовану біля церкви святого Іллі, заселяли переважно торговці, хлібники, булочники, рибалки, штатні співробітники Єлецького монастиря. Ця слобода простягалася біля підніжжя Болдиних гір. Свою назву вона отримала від густих горішників, які раніше вкривали місцевість. Слобода Ковалівка була північним кварталом Чернігова, її повністю заселяли сім'ї ковалів. Слобода Вовча - квартал біля Київської застави, її населення на початку ХІХ ст. становили, як правило, убогі та злодії. У центрі міста мешкали переважно дворяни-землевласники зі своїми кріпаками. Поява їх у Чернігові була викликана нападами у різний час ворогів, які в разі опору грабували й нищили навколишні села і хутори. В таких випадках землевласники останніх разом зі своїми селянами перебиралися й поселялись у місті, де було значно безпечніше. 31 березня 1808 р. за височайшим наказом до Чернігова приєднали західну частину села Бобровиця, що отримала назву Бобровицької слободи.

У 1801 р. було складено план забудови Чернігова, який затвердили на початку 1803 р. Вулиці міста мали бути прямими й широкими. На відміну від плану 1786 р., де головним був прийом бокової перспективи, в планах початку ХІХ ст. головною стала осьова - центральна перспектива вулиць. Розвиток міста йшов у бік Троїцько-Іллінського монастиря, вздовж старого шляху на Київ, доріг на Петербург і Москву. Нові прямі вулиці проводились із врахуванням історичних ансамблів та споруд ХІ - ХУІІІ ст. Велика увага приділялася формуванню ансамблів загальноміського центру. Передбачалося створення восьми нових площ, три з яких композиційно закріплювали головну вісь центру - Шосейну вулицю (Проспект миру). Загальна площа Чернігова вписувалася в прямокутник із сторонами 1700 - 1900-х 2790 м вздовж Десни і доріг на Київ та Глухів. Площа зросла до 590,4 га. У новому місті сформувалося чотири вулиці. Перша - «Глухівська» розпочиналася біля «прогорілих» воріт і йшла біля Валу, повз греблю (Гнойову) і міст на р. Стрижень. Друга вулиця (Гонча) йшла у напрямку на Лоїв, третя (Любецька) - з «Київських» воріт у напрямку на Любеч, четверта (Київська) у напрямку на Київ. Нові вулиці частково пов'язувалися з архітектурними комплексами Дитинця, Єлецького Успенського монастиря та окремими спорудами. Заплава Десни з півдня зберігалася без забудови. Подібні риси були властиві й пізнішим планам (1834 - 1861, 1908 рр.).

За ділянки міщан, що відходили під вулиці, міська дума сплачувала або ж надавала їх власникам нові землі. Ринок було перенесено до П'ятницької церкви, і він зайняв її садибу. На землі, що належала купцеві Володимиру Леонтєву, збудували будинок для міської думи. На замовлення генерал-губернатора Куракіна за проектом архітектора А.Д. Захарова в стилі російського класицизму було зведено новий дім на Смоленській вулиці для губернатора (1804 р.). Стоїть на території колишнього Дитинця. Мурований, триповерховий, прямокутний у плані, з виступами-ризалітами з боку двору. На невисокому рустованому стилі лобаті першого поверху розміщено шестиколонний портик тосканського ордену,

який завершується горизонтальною лінією аттика. Після закінчення будівництва в цьому палаці містилася Чернігівська класична чоловіча гімназія (зараз Чернігівський історичний музей).

У 1805 році була розроблена друга серія проекту перепланування губернського міста. Проект розроблявся в губернській креслярні за участю архітекторів М. Амвросова та А. Карташевського. Згодом його затвердив імператор. Прийоми планування урізноманітнювалися, створювались анфілади площ, орієнтація вулиць стала строго осью, з'явилися замкнуті перспективи, в результаті чого завершився перехід від давньоруської системи орієнтації, заснованої на об'ємних орієнтирах, до лінійно-осьової (вулиця-коридор). Великого значення надавалося озелененню міста. Закладались парки. На місці остаточно зруйнованих фортечних валів Чернігова вздовж Преображенської та Смоленської вулиць розбили бульвари. Через відсутність загрози ворожих нападів відпала необхідність присутніх місць та інших установ тримання у фортеці. На місці знищених будівель було зведено будинки гімназії та архієрейський дім. У цей же час на землі, придбаній у Єлецького монастиря, збудували в'язницю. Цвинтар, розташований біля Воздвиженської церкви, згідно з планом 1801 р. переносився на поле поблизу Петро-Павлівської церкви. На місці старого вигону створено Олександрівську ярмаркову площу. На території Дитинця біля давнього в'їзду з боку Москви, Петербурга, Глухова й Смоленська за планом 1805 року було зведено будинок Чернігівської поштової контори. Мурований, двоповерховий, П-подібний, в традиціях класицизму. Завершенню другої серії проекту перевлаштування Чернігова став на заваді слабкий економічний стан міста.

У 1850-х роках будівлі консисторії перебували в такому незадовільному стані, що „служили безобразієм для парада, противным благоустройству города". Генерал-губернатор С.А. Кокошкін розпорядився прибрати їх з площі. Консисторію було переведено до Єлецького монастиря; дерев'яний будинок зламали, а кам'яну будівлю (архів) скільки не били ломом, зруйнувати не змогли, вона простояла на своєму місці до 1903 року. Подвір'я консисторії залишилось незагородженим і згодом увійшло до складу міської (соборної) площі, поштової садиби та Константинівського скверу [5]. За спостереженнями г. Кунфура, в 1851 р. Чернігів розташовувався на $51^{\circ} - 29'$ північної широти та $48^{\circ} - 59'$ східної довготи. У 1852 році в місті нараховувалось 884 двори. Більше ніж у п'ять разів порівняно з початком століття, зростає кількість кам'яних будинків, але, незважаючи на це, як і раніше, переважали типові дерев'яні та глинобитні будиночки, у яких мешкало оподатковане населення.

Промисловість Чернігова

У процесі подальшої кризи феодально-кріпосницької системи в першій половині XIX ст., становлення нових капіталістичних відносин, відбувалися зміни в економіці Чернігова, в чисельності й соціальній структурі його населення. Зростала кількість ремісничих і мануфактурних підприємств, відбувався процес переростання мануфактурних форм промисловості в фабрично-заводські. Найшвидшими темпами розвивалися підприємства, які переробляли сільськогосподарську продукцію і сировину, виробляли будівельні матеріали тощо. Збільшення і розвиток кустарно-ремісничого та промислового виробництва допомагало розширенню торгівлі, встановленню торговельних відносин з іншими містами Російської імперії. Як адміністративний центр губернії Чернігів мав значний вплив на економічний та політичний розвиток Лівобережної України.

Мануфактурні підприємства

Провідне місце в промисловості Чернігова займали мануфактурні підприємства, засновані купцями й міщанами, які в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи все активніше включалися в підприємницьку діяльність. Капіталістичними мануфактурами у Чернігові були шкіряні, цегляні, свічні підприємства. Наприклад, купці 3-ої гільдії Г. Калинський і Ф. Крапивинцов з 1823 р. були монополістами у свічному виробництві [6].

Наступив «век новый! Царь молодой прекрасный ...». Розпочинався «золотий вік» російської індустрії та торгівлі. Раніше головним замовником виступала держава, яка, зрозуміло, встановлювала фіксовані, вигідні для неї ціни. Це, звичайно ж, стримувало виробництво на підприємствах, що вже існували, і заважало відкриттю нових [7]. З приходом на престол нового імператора, виробники почали орієнтуватись на приватних покупців.

У 1808 році Бобровицька слобода була передана в завідування Чернігівської міської поліції з тим, щоб не порушувалися права земського положення щодо винокуріння і продажу вина (дозволено в 53 будинках міста). На той час там працював винокурний завод поміщика Міклашевського, на якому щорічно виготовляли понад 1 500 відер вина. Підприємці Кирикові ще в 1784 р. збудували поблизу Бобровиці селітроварні, які існували протягом декількох десятиліть. За дозволом губернського правління на них працювали вільнонаймані робітники [8]. Біля губернського міста на р. Десна була пристань, де будували плоскодонні човни-барки, або байдаки.

Перші п'ятдесят років XIX ст. промисловість Чернігова зростала паралельно із зростанням чисельності населення. У 20-х - 30-х рр. у місті працювали: один млин, три готелі (володіли: вільновідпущений Попов, пруські піддані Готфрид Сіемунт і Ройнгольд Фельдс) [9], одна харчовня, п'ять столярних та одна екіпажна майстерні, одна позолотна мануфактура, п'ять м'ясних цехів, шість заводів з виробництва цегли. За даними поліцмейстера, міщани були власниками 880 голів великої рогатої худоби, 180 овець та 560 коней [10]. У 30-х роках XIX ст. в Чернігові нараховувалось 13, а у 1861 р. - 24 підприємства. В різний час протягом першої половини XIX ст. в місті працювало від двох до чотирьох друкарень, п'ять-вісім цегляних, п'ять горілчаних, два-три свічних, одне-два тютюнових, одна селітроварня, одне шкіряне, одне пивоварне виробництва. Майже всі підприємства належали купцям і заможним міщанам, які мали найманих працівників. Зростала концентрація капіталу і робочої сили. Так, у 1844 р. 12 чернігівських мануфактур виробляли продукції на суму 2,5 тис. крб., а в 1859 р. тільки на шести підприємствах її було виготовлено на 33,4 тис. крб.

Таким чином, промисловість Чернігова робила тільки перші кроки по шляху технічної революції, переростання мануфактурної стадії виробництва у фабрично-заводську промисловість.

Ремісничче виробництво

Поряд із мануфактурами капіталістичного типу продовжувало існувати і розвиватись кустарно-ремісничче виробництво [11], покликане обслуговувати різноманітні потреби міського населення. Найбільш розвинутими ремеслами були пошив одягу і взуття, чим займалось більше половини мешканців міста. Розвинутою була також ювелірна справа. Слід зазначити, що, крім цехових, були також майстри, які не належали до ремісничих об'єднань, так звані «партачі». Цехи, зберігаючи середньовічну організацію, затримували розвиток капіталістичних відносин у середовищі ремісників. Продуктивність праці «партачів» на початку XIX ст. стає в чотири рази вищою, ніж цехових. Таким чином, можна припустити, що в ремісничому виробництві більшу питому вагу займала праця позацехових майстрів. Деякі з ремісників отримували значний прибуток. Так, заможний чернігівський чоботар, якому підкорялися шість-вісім учнів, отримував 2 тис. крб. чистого прибутку за рік. Маючи можливість розширити своє виробництво, такий ремісник поступово міг перетворитися на підприємця-капіталіста. Урядовцям важко було контролювати таких виробників, це стало приводом для об'єднання в один цех всіх ремісників-майстрів міста (1859 р.).

На початку XIX ст. у Чернігові займалися ремеслом: кравців - майстрів 42, підмайстрів 29, учнів 19; чоботарів - майстрів 26, підмайстрів чотири, учнів п'ять; срібників - майстрів три; ковалів - майстрів сім, підмайстрів п'ять; котельників - майстрів два; колісник один, слюсарів три, столярів три, ткачів 12, горшечників і пічників 12, м'ясників 28, калачників 25.

У 1846 р. у місті було 12 галузевих цехів, які підкорялися цеховій управі на чолі з ремісничим головою. Потреби мешканців Чернігова задовольняли: 20 чоботарів, 40 кравців, 10 столярів, шість малярів, вісім майстрів по роботі зі склом, 12 ковалів, чотири слюсарі, 12 майстрів з обробки міді, чотири каретники, чотири шпалерники, п'ять золотих справ майстрів, вісім годинників. Усього у Чернігові в 1848 році працювало 133 майстри. Прибутки міста становили 18 756 крб. 78 коп. сріблом, витрати - 17 847 крб. 6 3/4 коп. сріблом. Залишок становив 909 крб. 71 1/4 коп. сріблом.

Згідно з даними чернігівської міської поліції за 1852 рік, у Чернігові працювало: кравців - 44 майстри, 48 робітників і 59 учнів; чоботарів - відповідно 23, 50, 28; пекарів - чотири, дев'ять, чотири; булочників - дев'ять, 13; ковалів - дев'ять, сім, 12; годинників - 10, три, два; м'ясників - 17; кондитерів - сім; рибалок - три; модисток - дві; рукавичників - чотири; фарбувальників - три; шапкарів - вісім; пічників - чотири; столярів - дев'ять; каретників - п'ять; слюсар - один; ткач - один; візників - 15; палітурників - 13; живописців - три та ін. Загалом було 215 майстрів, 223 робітники і 201 учень.

У першій половині XIX ст. в умовах розкладу феодально-кріпосницького ладу і формування в його надрах капіталістичних відносин економіка Чернігова продовжувала розвиватися в основному в рамках дрібного товарного виробництва. В перші десятиріччя в розвитку міських ремесел спостерігався певний застій, про що свідчить скорочення чисельності майстрів. Якщо в 1790-х роках їх нараховувалось більше 160, то в 1840-х роках - лише 130-140. Згодом картина змінилась. У 1861 р. у Чернігові працювало 250 майстрів майже 30 спеціальностей. Крім того, в ремісничих майстернях було зайнято 287 робітників і 323 учні. Галузева структура ремесла протягом першої половини XIX ст. майже не змінювалась: перевага належала кравцям і чоботарям. Ремісники об'єднувались у цехи, кількість яких наприкінці 50-х років XIX ст. зросла до 13. У Чернігові постійно працювало багато ремісників із навколишніх сіл. Наприклад, мешканці с. Анисів через неврожай 1833 р. змушені були ходити на сезонні або поденні роботи до Чернігова та займатися промислами. Вони виготовляли корзини з лози і вироби з деревини, які потім продавали на ринках губернського міста.

З метою стимулювання розвитку ремісничого виробництва в Росії починаючи з 40-х років XIX ст. проводяться виставки товарів сільських і міських виробників та нагороджуються кращі виробники. У 1840 р. золотою медаллю було нагороджено чернігівського купця Великдана за викладання бджільництва [12]. 17 вересня 1850 р. за наказом міністерства державних маєтностей у Кролевеці була відкрита четверта в Російській імперії та перша в губернії виставка виробів для Чернігівської, Полтавської, Київської, Харківської й Курської губерній. Керівництво нею покладалось на спеціальний комітет під головуванням чернігівського губернатора і губернського маршала дворян Н.П. Борозди. Виставка тривала дев'ять днів і завершила свою роботу 25 вересня 1850 р. 450 її учасників виставили 1 051 виріб, у тому числі 335 осіб з Чернігівської губернії - 892 вироби. Їх розділили на сім відділів. 1. Продукція землеробства, городництва, садівництва. Бджільництво. Вироби з шовку. 2. Ляняні та пенькові вироби. 3. Вироби з шерсті та волоку. 4. Вироби з шкіри. 5. Дрібні вироби з заліза, дерева та глини. 6. Землеробські та інші знаряддя. 7. Іконопис, живопис та різьба.

Переможці отримали нагороди: золота медаль дісталася керівнику школи бджільництва Прокоповича Великдану за вулики з медом; велика срібна - сосницьким поміщикам: Ярошевицькому - за оброблений льон і полотно та Колодєєву - за тютюн і городні рослини; мала срібна - кролевецькому поміщикові Іваненку - за тютюн і ніжинському козакові Крискову - за озиму пшеницю відмінної якості, насіння льону, овес і олію; шість почесних відгуків і похвальних листів було вручено мешканцям Чернігова, грошові премії - одна в 20, дві по 15, сім по 10 крб., три (з восьми) по вісім, 13 (з 25) по п'ять, 15 (з 25) по 3 карбованці також отримали чернігівці; крім того, шістьом вихованкам Заборського і семи Яновського училищ

видано по два карбованці за гарні рукоділля і двом ученицям Попелченко і Белоусовій - за розмотку шовку.

Таким чином, в економічному становищі Чернігова першої половини XIX ст. відбувалися значні якісні зміни. Поряд з розгалуженою системою ремісничих, кустарних установ виникали і розвивалися капіталістичні мануфактури. Переважна більшість подібних підприємств перебувала в приватних руках і ґрунтувалася на вільнонайманій праці. Ці підприємства, як нова, передова форма промисловості, мали вирішальне значення. Вони являли собою елементи нового капіталістичного устрою.

Торгівля і транспорт

У тісному взаємозв'язку із розвитком промисловості перебувала торгівля. У Чернігові існувала достатньо розвинена система різних магазинів і торговельно-промислових установ, кількість яких постійно зростала. Відсутність банків, здатних до певної міри задовольнити зростаючі потреби торгівлі і промисловості в кредитах, відкривала широке поле діяльності для приватних банкірів. Позички надавали купці та підприємці. На початку XIX ст. через конкуренцію з боку таких великих торгових центрів, як Ніжин і Кролевець, активність чернігівських купців та популярність ярмарків, що відбувалися в місті, були суттєво обмежені. Тільки великі землевласники Грембецькі, Книші, Милорадовичі, Прозоровські продавали фрукти й овочі на ярмарках за межами міста.

На рубежі XVIII - XIX ст. в губернському місті Чернігові щотижня по понеділках і п'ятницях проходили торги, крім того, чотири рази на рік збиралися ярмарки: перший 6-го січня, другий - 8-го липня, третій - 20 вересня, четвертий - в десяту п'ятницю. З цих ярмарків перші три тривали по два тижні, а останній - один день. На них приїздили купці й міщани з красним товаром із різних українських і російських населених пунктів. Крім того, селяни з навколишніх сіл привозили в'ялену рибу, сіль, хліб та інше продовольство, дьоготь, посуд з глини й дерева, будівельний ліс тощо. Купці та міщани Чернігова торгували красним німецьким і руським товаром, дьогтем, сіллю, склом, тютюном, залізом, свіжою і в'яленою рибою, гарячими напоями, виноградним вином, бакалією, горілкою. По Десні та Дніпру на байдаках вони вирушали торгувати до Кременчука.

З 1810 року ситуація в торговельному житті Чернігова дещо змінилася. Для простого народу, як і раніше, проводилися торги по понеділках і п'ятницях, а щодо ярмарків відбулися певні зміни. Три чернігівські ярмарки Хрещенський, Прокоф'євський, Євстаф'євський перенесли термін своєї роботи. Перший розпочинався 15 січня, другий - 10 червня, третій - 29 вересня. Кожний із них тривав по 15 днів, а четвертий, Десятинний, збирався за шість днів перед десятою п'ятницею і тривав після неї ще тиждень. Останній став найбільшим. На нього доставляли сільські вироби і худобу, а також у цей час до міста приходили люди із сусідніх губерній на поклін мощам та іконам і водночас продавали свої вироби та купували різні товари для себе. Річний товарообіг усіх цих ярмарків у першій чверті XIX ст. коливався в межах 15-30 тис. крб. [13].

Чернігівські ярмарки відвідували ніжинські купці Лука Велентій, Іван Клеца, Яків Григорович, Анастасій Балан і міщанин Андрій Казин, київський купець із дворян Іван Шик, московський купець із іноземців Олексій Кони, єврей Ханчик з міста Острога Житомирської губернії, бердичівські купці Нотка Кошкин і Гершка Зейлекович, курський купець Василь Межовський, рильський Совостіян Шелехов, калузькі Михайло Жердев, Козьма Сорокин, Андрій Новиков, Семен Прянишников, міщани Павло Білоглазов і Петро Шевяков, стародубські купець Трохим Щербаков і міщанин Осип Шелкановцов, погарський міщанин Федір Радієвський. Торгували вроздріб. Мешканці навколишніх сіл приїжджали на ярмарки для продажу або купівлі худоби і сільських виробів. У місті протягом року проводилося 23 товарні виставки. В 1827 р. на торговельній площі було встановлено спеціальний знак, на якому вказувався час торгівлі та умови перекупки продуктів. Це стало початком розгортання в Чернігові стаціонарної торгівлі. У 1831 р.

купець Лазарев отримав ділянку міської землі для розміщення торговельних лавок.

Основними покупцями товарів на ярмарках були «окружные помещики и зажиточные жители города, так равно лавочники для мелкого торгога». Майже всі російські червонорядці торгували паперовими товарами, в побуті їх називали суздальцями, а товари їх - суздальськими. У деяких випадках ця назва надавалась фабрикантам і товарам із Володимирської та Костромської губерній. Між тим на початку XIX ст. із Суздаль приїжджали до Чернігова лише два купці - брати Назарови, а наприклад, із Володимирської губернії їх чисельність сягала півтора десятка. Були присутні на ярмарках Чернігова і офени - селяни Ковровського та Вязниковського повітів Володимирської губернії, які в першій половині XIX ст. замінили купців Орловської губернії. На літо, як правило, вони розходилися по домівках, і тільки деякі з них, як наприклад, ковровський купець Чернишов, мали постійні лавки в Чернігові і Прилуках.

Збудовані в ХУІІІ ст. поштові та транспортні дороги до проведення залізниці в другій половині XIX ст. виконували роль зв'язку між адміністративними центрами управління: з'єднували повітові міста між собою, з губернським містом і столицями. Чернігів був однією з станцій на шосе, що з'єднувало Петербург із Києвом. Для цієї дороги на Топчіївському цегельному заводі виготовляли спеціальну штучну щебінку [14]. Поштовий зв'язок губернського міста з містами Росії і України здійснювали кінні кур'єри, які відправлялися тричі на тиждень. З 1823 р. почали використовувати екстра-пошту, яка доставляла кореспонденцію до Петербурга в декілька разів швидше звичайної. Поштові дороги губернії з'єднували Чернігів з Полтавою, Мінськом, Смоленськом, Брянськом та Курськом. У 1826 р. поштову станцію місто передало в утримання купцю В. Ріхтеру (за визначену нагороду). Тільки 14 листопада 1859 р. вдалося удосконалити систему зв'язку, коли на Стрітенській вулиці в будинку Г. Подольського було відкрито першу в місті телефонну станцію.

Із зростанням промисловості й торгівлі збільшувалася потреба в транспорті, покращенні шляхів сполучення, здатних забезпечити економічні зв'язки Чернігова з іншими містами. Здебільшого товари перевозилися на возах волами по ґрунтових шляхах, які в негоду ставали непридатними для пересування. Незадовільний стан доріг заважав транспортуванню до міста сільськогосподарських продуктів, сировини, промислових виробів. Переважну частину вантажів перевозили чумаки, які доставляли їх до деснянських пристаней, в тому числі і до чернігівських. Крім того, у літній час до міста приходило багато селян, які займалися доставкою виробів і сировини для місцевих фабрик. Однак транспортування товарів на возах було малопродуктивним і мало високу собівартість. Тому значна їх частина перевозилася водним шляхом по р. Десні на плотах, човнах, барках і півбарках, розвантаження яких відбувалося на пристанях. Товари до міста доставляли також прасоли-коробейники. На початку 40-х рр. XIX ст. було збудовано вузькоколійну гілку Києво-Воронізької залізниці, яка з'єднала Чернігів з Прилуками.

Населення

Розвиток промисловості й торгівлі, адміністративні зміни в краї, зміцнення зв'язків з іншими містами сприяли збільшенню чисельності населення Чернігова. Дані про кількість мешканців міста на початку XIX ст., почерпнуті з різних джерел, мають певні розбіжності, а то й суперечать одні одним. Однією з причин такого становища можна вважати відсутність належної освіченості губернських чиновників щодо необхідності й важливості збору статистичних даних. Так, наприклад, на початку століття центральна влада звернулась до чернігівського поліцеймейстера з вимогою зібрати статистичні відомості стосовно мешканців Чернігова. Він відповів: „В течении двух последних лет, то есть с самого времени назначения моего на занимаемое мною место, ни о каких статистических происшествиях, благодаря Бога, в городе не слышно. А если таковые слухи до начальства дошли, то единственно по недоброжелательству моих завистников и врагов,

которые хотят мне повредить в глазах начальства, и я нижайше прошу защитить меня от подобной статистической напраслины" [15]. Після роз'яснення, що таке статистика і для чого вона потрібна, було отримано такі дані: у губернському місті постійно проживало 1 315 душ чоловічої та 2 399 душ жіночої статі.

Рапорти й відомості про чисельність мешканців Чернігова за 1808 рік засвідчують, що в ньому постійно проживало купців християн: чоловіків - 57, жінок - 41, міщан християн: чоловіків - 941, жінок - 1000, міщан євреїв: чоловіків - 459, жінок - 473, козаків: чоловіків - 32, жінок - 26, поміщицьких селян: чоловіків - 74, жінок - 67, духівництва: чоловіків - 52, жінок - 76, поштарів: чоловіків - 63, жінок - 86, відставників: чоловіків - 21, жінок - 29, виключених з податкового стану за 25-річну службу - 6 чоловік. Таких, що стояли на шестирічній пільзі, у місті було 7 чоловік. Підданих, які тимчасово перебували в місті у справах торгівлі, налічувалося 350 душ, а тих, що працювали на різних роботах, - 150 душ. На промисли поміщики приводили до міста 500 душ селян. У службових справах у Чернігові перебувало понад 288 чоловік. Після остаточного перевлаштування міста в 1810 році воно займало площу 476 десятин, на якій постійно проживало 4 000 мешканців чоловічої і 2 800 душ жіночої статі. Разом із тими, хто приїздив до міста на роботу або службу, населення міста сягало 15 000 чоловік [16]. У 1846 році в Чернігові мешкало 7 025 чоловік, з них міщан було 5 302, духівництва 121, дворян 866, купців 2-ої гільдії 32, купців 3-ої гільдії 108, дворових 580, безстроково відпущених 16 чоловік.

Через п'ятдесят років після створення Чернігівської губернії газета "Чернігівські губернські відомості" 7 березня 1852 року опублікувала звіт міської поліції губернатору про склад населення міста. Спадкових дворян там проживало 174, православних священиків 82, ченців 28, відставних солдатів 107, купців 168, міщан: православних 2 012, євреїв 2 741, державних селян 34, козаків 60, колоністів 3, поміщицьких селян 7, дворових людей 595. Загалом у Чернігові на той час мешкало 6 494 душі чоловічої та жіночої статей. Міське населення зменшилося внаслідок епідемії холери, чоловіків там мешкало значно більше, ніж жінок.

Перша половина XIX ст. внесла кардинальні зміни в етнічний склад населення Чернігова. Місто перетворилося на багатонаціональне та російськомовне. Після розподілу Польщі велика кількість євреїв із західних губерній отримала можливість брати участь у ярмарковій торгівлі Чернігова. Нерідко після кількомісячного перебування в місті вони вже мали можливість купити собі будинок і стати постійними його мешканцями. Якщо 1786 р. у Чернігові проживав тільки один єврей, та й і то за межами міста, то 1796 р. євреї зробили спробу, хоч і безуспішну, отримати муніципальну монополію на виробництво й продаж спиртних напоїв. У 1802 р. у Чернігові вже було достатньо євреїв для того, щоб мати свою синагогу, школу і цвинтар [17]. А в 1808 році у місті зареєстрували міщан євреїв: чоловіків - 459, жінок - 473. У середині XIX ст. чернігівські євреї перевершили чисельністю християн: 2 741 єврей, 2 012 православних і 7 старовірів [18]. Водночас чернігівські міщани зіткнулися зі значно меншим, але стійким впливом росіян. У 1787 і 1797 рр. Чернігівська дума розглядала скарги про те, що росіяни незаконно вели торгівлю в місті [19]. Конфлікт досяг свого апогею 1815 р., коли росіяни (здебільшого у будівництві) намагалися організувати свою власну гільдію. У петиції до губернського уряду 151 російський міщанин скаржився на те, що їх непропорційно оподатковують і що забагато росіян відбирають для призову в армію [20]. У своїй відповіді Чернігівська дума вказувала на те, що вони не виконують своїх зобов'язань щодо міста, а багато з них, як виявилось, були волоцюгами. Дума, однак, не мала нічого проти російської гільдії у випадку, якщо її члени виконуватимуть свої муніципальні обов'язки. Але коли генерал-губернатор Репнін дізнався про існування цієї гільдії в Чернігові, він наказав негайно ліквідувати її (1818 р.) і зареєструвати членів цехів не за національністю, а за професією. Як виявилось, це не був поодинокий випадок, адже генерал-губернатор розіслав циркуляр про скасування всіх етнічних цехів у Чернігівській і Полтавській губерніях. От-

же, імперська влада ще раз сприяла створенню об'єднаного, але етнічно різноманітного стану міщан. На жаль, оскільки статистика не розрізняла українців і росіян, неможливо навіть приблизно визначити рівень російського проникнення в ремісничі гільдії. Судячи з тих конфліктів, що мали місце в губернському місті, їхня кількість була досить значною, особливо в будівництві.

Чернігів набував все більш етнічно різноманітного, а лінгвістично - російського характеру. Російська мова стала використовуватись не тільки в торгівлі та промисловості, а й в урядуванні. До русифікації міста спричинилися численні імперські чиновники, що заповнили його.

Міське самоуправління

На початку XIX ст. відбулася певна еволюція в системі міського самоуправління. Правління Павла I завершилося 11 березня 1801 р. державним переворотом, який звів на престол Олександра I. Маніфест нового царя, укладений Дмитром Петровичем Трошанським (1749 - 1829), проголошував повернення до часів правління Катерини II. У 1802 р. царський уряд спеціальною грамотою знову підтвердив права Чернігова на самоуправління. Міщани отримали ряд пільг. Вони звільнялися від військової служби, замість чого мали створювати для охорони міста пішу і кінну міліцію, так звану «золоту корогву», користувалися правом неоподаткованої торгівлі, винокуріння і продажу спиртних напоїв. Вони мали своє самоврядування, судочинство, податкову систему, право власності на землю й користувалися пільгами в ремісництві й торгівлі. Хоча всю владу в місті тримала місцева олігархія, формально міські урядовці (війт, бурмистри, райці та ін.) вважались виборними.

Проте права магістрату як органу самоуправління були обмежені. Без згоди з губернатором ні розпоряджатися отриманими прибутками, ні займатися розкладкою податків магістрат не мав можливості. Роздачу земель під забудову будинків прибрала до своїх рук губернська поліцейська влада. Новостворені адміністративні посади і процедури недвозначно порушували положення Магдебурзького кодексу, але міщани так погано пам'ятали про нього, що ніде на це навіть не звернули уваги. Проте імперський уряд нагадав мешканцям Чернігова про Магдебурзьке право. У 1824 р. Сенат уповноважив міські суди і надалі користуватися ним повсюдно, де його можна було застосувати. Але дотриматись його було неможливо, оскільки суди не мали навіть текстів Магдебурзького кодексу. Внаслідок цього міністерська комісія запропонувала здійснити нове видання та російський переклад (Магдебурзький кодекс був доступний тільки німецькою, латинською і польською мовами). Справу передали Сперанському, який у спеціальному меморандумі вказав, що Магдебурзьке право вже давно витіснили Литовський статут та російське законодавство, і рекомендував надалі дотримуватися поточних норм [21].

У той же час більшість членів Чернігівського магістрату не піклувалися про добробут міста, використовуючи своє службове становище для особистого збагачення. Пограбування міського бюджету досягло такого розмаху, що це викликало незадоволення значної кількості населення. Скориставшись цим, царська влада ліквідувала магістратське самоуправління і всі інші «вольності», які проголошувало Магдебурзьке право. У царському наказі про його відміну зазначалося, що «сей порядок не соответствует существенным выгодам города и права некогда ему данные ... или давно уже сами собою прекратились или обратились во вред и отягощение целому составу городского общества». На Чернігів повною мірою було розповсюджено катерининське міське положення 1785 року, яке на той час вже затвердилося у більшості міст Російської імперії. Кодифікація права, ініційована Миколою I (1825-1855 рр.), практично остаточно уніфікувала правовий статус Чернігова [22]. Вже в 1831 р. було скасовано магдебургію, залишки якої ще існували.

Магістрат змінила міська дума. Її очолив голова, якого обирали на три роки. Царювання Миколи I відмічалось диференціацією органів казенного управління.

Ті незначні права, які надавались губернським правлінням думі або міському голові, переходять у відомство окремих органів губернського управління - комісії. Так, у справах розквартирування військ працювала квартирна комісія, у справах забудови та утримання міських будівель та споруд, нагляду за приватними будівлями - будівельна, у справах народного продовольства та контролю за цінами - комісія народного продовольства, у справах військової повинності - рекрутське присутствіє і т.д.

До кола обов'язкових видатків думи входило: утримання губернської квартири, приміщення та канцелярії квартирної комісії, участь в утриманні повітового суду, канцелярії повітового стряпчого, повне утримання чинів, служителів і приміщень поліції, пожежної команди, опалення та ремонт тюремної фортеці й утримання її наглядачів, міського лікаря, лікарського учня, військового постою, будівлі, шинелей для варти, опалення та освітлення будівлі капелана місцевих військ, утримання приміщення для чинів губернського батальйону, батальйонної канцелярії та інших підрозділів, освітлення квартир штабу і обер-офіцерів, які були під опікою комітету поранених і наглядача продовольчого магазину, виплата пенсій чиновникам магістрату та думи, які продовжували нести службу за наказом губернатора.

Потрібно брати до уваги, що, крім видатків думи на військовий постій, вона надавала в розпорядження військ і жандармів усі свої приміщення; війська, які проходили містом, отримували квартири в обивателів, квартири надавалися і всім чинам, які проїздили через місто, наприклад, корпусу інженерів шляхів сполучення на час будівництва шосе. Обивателі постачали кошти на будівництво приміщень для різних військових установ. На місто було накладено підводну повинність для команд і етапів, яку виконували міщани за наказом міського старости. У сфері благоустрою місто несло витрати на освітлення, підтримку в гарному стані міського саду, прибирання майданів, утримання мостів та на найм винищувача собак, давало кошти на утримання будинку для психічно хворих, на жіночу лікарню та жіноче приходське училище.

Джерелом прибутку слугували отримані доходи з міського майна й споруд і збори та податки. До перших належали: оброк з селян, які жили в селах, що раніше належали магістрату, експлуатація шляхом здачі в оренду міських сіножатей, орних земель, озер, міських лавок, поромної переправи, цегельного заводу, мір та вагів. До других належали: податки з торгівлі та промислу, збір з візників - "біржі", трактирів, "середній акциз", з нотаріусів, відсоток від винного відкупу, який надавався від казни, а потім із його закриття. Ніяких інших податків і зборів місто на свою користь не отримувало, бо їх забирала казна. Крім господарських справ, у віданні думи перебували й інші справи, як наприклад, станові (міщан, ремісників, купців, євреїв), складання такс на м'ясо, нагляд за ринком - вивішування прапора для ознаки часу, з якого дозволено перекупникам скуповувати предмети першої необхідності.

Торговельна громада міста обирала торгових депутатів на допомогу казенній палаті, зокрема, для нагляду за торговцями під час сплати ними торговельних податків. Працювали при думі й присяжні оцінювачі. Представники міської громади були також при квартирній комісії, при поліційному управлінні, але міщани це сприймали як повинність, бо залежали від органів адміністрації, а казна сприймала депутатів як людей з досвідом, яких прагнула залучити до виконання своїх доручень. Так у загальних рисах виглядало коло діяльності і обов'язків думи, що була представлена в 1785 - 1870 рр. як міське управління. Все зосереджувалось у руках адміністрації й було спрямоване на виконання розпоряджень керівництва. Відтоді в Чернігові чиновники стали панувати над іншими станами, міщанство почало займатися справами, необхідними для задоволення їх потреб.

Чернігів - місто губернське

Традиційно вважають, що Олександр Павлович провів адміністративно-територіальну контрреформу і відновив адміністративно-територіальний устрій ка-

терининської доби. У Петербург, Москву й на окраїни призначалися генерал-губернатори, які підкорялися тільки цареві. Всього в середині XIX ст. в Російській імперії було 10 генерал-губернаторів і 58 губернаторів.

Стали постійно призначатися малоросійські генерал-губернатори: дійсний таємний радник князь Олексій Борисович Куракін (1802-1808 р.); таємний радник князь Яків Іванович Лобанів-Ростовський (1808-1816 р.); генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії князь Микола Григорович Рєпнін (1818-1834 р.); сенатор, генерал-лейтенант граф Олександр Дмитрович Гур'єв (1834-1835 р.); генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії граф Василь Васильович Левашов (1835-1836 р.); генерал-ад'ютант, генерал-майор граф Олександр Григорович Строганов (1836-1840 р.); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант князь Микола Андрійович Долго-руков (1840-1847 р.); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант Сергій Олександрович Кокошкін (1847-1856 р.). Майже кожен із них подбав про зміну обличчя Чернігова.

У місті перебував губернатор, який з 1802 р. почав підпорядковуватися новому урядовому органу - Міністерству внутрішніх справ. Система губернаторського управління, крім губернатора, включала губернські правління й галузеві установи: казенну палату, рекрутське присутствіє, присутствія поліції, суду та інших органів, що підлягали губернатору. Управління здійснювалось за участю станових органів - губернських дворянських зборів. Губернаторському апарату підпорядковувався повітовий апарат управління, у якому провідне місце належало земському суду. Останній був одночасно адміністративно-поліцейським і судовим органом, виконував функції нагляду за станом громадського порядку і здійснював правосуддя. До системи повітового управління входили також повітове казначейство, митні установи, повітове правління державних маєтностей тощо.

У безпосереднє підпорядкування губернатора передавалися казенна палата, казначейство, приказ громадського презирства, прокурор, стряпчі та ряд судів (цивільна та кримінальна палати). Існували окремі суди для привілейованих, міщан і селян. Виникли нові опікунські та земські поліцейські установи. Впроваджувалися посади лікарів, землемірів і т.д. У Чернігові було створено 45 місць та самотійних посад з багатьма вакансіями в канцеляріях.

Більшість представників освіченого населення, в першу чергу ті, що працювали в старих установах, перейшли до нових канцелярій. Губернатор мав залучати й заохочувати до служби в них молоде дворянство. Відтоді бере початок звичай зараховуватись до установ задля вислуги чину. Щоб заслужити більший чин, службовці не цуралися будь-яких засобів. У Чернігівській кримінальній палаті на початку XIX ст. була помічена велика затримка в ході розгляду арештантських справ. Накази про якомога швидше вирішення їх йшли один за одним. Центральні органи влади отримували велику кількість скарг на чиновників, які займалися кримінальними справами. Було замінено декількох керівників палати. Але ситуація залишалася складною. Через певний час новий голова кримінальної палати, доповідаючи міністрові юстиції, зазначив, що всі справи в його палаті вирішені.

- Як же ви це зробили? - спитав міністр.

- Я, Ваша Світлість, використав особливий випадок - відповів голова дворянин. - У нашому Чернігівському губернському острозі утримуються декілька досить досвідчених чиновників: ось я і роздав їм справи, - вони мені швидко написали все, що потрібно.

Міністр граф Панін, почувши це, вийшов з приймальні, не знайшовши, що сказати [23].

З одного боку, присутність у місті нових установ приваблювала кошти та допомагала розвитку квартирного промислу й дрібної торгівлі, а з іншого, облаштування будівель для установ і їх утримання тяжким тягарем лягало на міський бюджет. Йдучи назустріч побажанням дворян, Сенат встановив жалування губернським чиновникам. Зокрема, його розмір для чиновників Генерального суду Чернігівської губернії становив 450 крб. Оподатковане населення змушене було

сплачувати на це по одній копійці з полтиною. Низькі оклади мали компенсуватися натурою та поборами. Все, що не було відпущено з казни, отримували силою закону або влади. На міста, розташовані поблизу з губернськими установами, витрати впали всією вагою, адже в селах панував дворянин-поміщик, який в силу свого привілейованого стану та особистої зацікавленості охороняв селян від всіляких зборів і повинностей, міщани ж не мали захисту.

У наказі губернаторам 1837 року зазначалося, що вони «как непосредственные начальники вверенных им высочайшею волею губерний, суть первые в оных блюстители неприкосновенности верховных прав самодержавия, пользы государства и повсеместного точного исполнения законов, уставов, высочайших повелений, указов Правительствующего Сената и предписаний начальства».

Губернатор призначався безпосередньо царем, а підкорявся, якщо не рахувати верховну владу, міністру внутрішніх справ. На місці він був фактично повновладним правителем. Здебільшого губернатори й генерал-губернатори не мали жодного уявлення щодо управління губернією. Чому ж саме їх призначав цар на ці високі і важливі посади? Тому, що людей у царській Росії часто цінували не за знання, освіту й компетенцію. Усі ці генерали або чиновники були одночасно великими поміщиками, володіли тисячами кріпаків; вони були найбільш видними представниками того стану, на який спиралась монархія. Губернатори робили все від них залежне, аби існуючі порядки залишалися незмінними, що одночасно не заважало їм не забувати про особисте збагачення. Дуже часто використовували своє службове становище для особистого збагачення віце-губернатори. Вони були «непосредственными помощниками и сотрудниками начальника губернии по всем частям управления оною», і головами казенної палати, і управителями палатою державних маестностей.

Загалом казнокрадство і хабарництво стали буденними явищами для всіх ступенів губернської адміністрації. Наприклад, хабарі з відкупників питних зборів мали таке розповсюдження, що вважалися законними.

Губернський прокурор, у безпосередній обов'язок якого входила боротьба з хабарництвом і корупцією, здебільшого не звертав уваги на зловживання, що чинилися чиновниками, а тим більше губернатором. Становище прокурора залежало від верховної губернської влади. Про всі зловживання і негаразди він повинен був у першу чергу доповідати губернатору. Останній затверджував і вироки палат кримінального та цивільного суду губернії.

У судах, аж до Сенату, куди потрапляли на оскарження різні справи, також панували хабарництво і сваволя. Посада голови кримінальної або цивільної палати в губернії, як і посада повітового ісправника, були виборними, але займати їх мали можливість лише дворяни.

Для боротьби з «крамолою» влітку 1826 року було створено «Третье отделение Собственной его императорского величества канцелярии». Микола I вирішив не тільки централізувати діяльність політичної поліції, але й поставити її під своє особисте керівництво. Третє відділення стояло над усіма державними установами як вища контролююча й каральна сила. Воно мало переслідувати державних злочинців, організувати місця їх ув'язнення, спостерігати за підозрілими, розкольниками, іноземцями, мати спостерігачів у всіх державних установах і серед усіх верств суспільства.

У розпорядженні Третього відділення був жандармський корпус. Вся країна поділялася на п'ять жандармських округів на чолі з генералами. Керівник Третього відділення генерал Бенкендорф був шефом жандармів і підкорявся безпосередньо царю. Жандарми носили особливу форму - блакитний мундир. Через таємну агентуру вони повинні були «вникать в направление умов», вистежувати тих, хто проявляє неповагу до влади і релігії, розвідувати, чи не виникають таємні гуртки, чи не розповсюджуються заборонені книжки. Відмовитись від співробітництва із жандармами вважалося особистою образою царя.

Система повітових установ вичалася губернськими та повітовими дворянсь-

кими депутатськими зборами. Запроваджені відповідно до Жалуваної грамоти дворянству 1785 р., вони з 1796 р. називалися малоросійськими, а з 1802 р. - чернігівськими. Збори вели родовідні книги і видавали посвідчення про дворянство, розглядали земельні суперечки, брали участь у призначенні опіки над дворянськими маєтками, вибирали чиновників на деякі адміністративні та судові посади. Дворянські вибори в Чернігівській Малоросійській губернії відбувалися згідно з височайшими указами про губернські установи, наказом від 14 грудня 1766 року, Жалуваною грамотою дворянству від 21 квітня 1785 року та статтями 62, 63, 64 та 65 Указу від 11 березня 1808 року, в яких зазначалося, які дворяни мали право вибирати, бути обраними та відправляти посади. Для здійснення процедури виборів дворяни раз на три роки мали прибути 10 січня до губернського міста Чернігова. Закінчувалися вибори 18 січня. В цей же день у залі зборів губернський маршал зачитував перед дворянами список усіх обраних, а губернатор під час свого заключного виступу пропонував дворянам повертатися додому. Список усіх обраних губернських маршалів чернігівського дворянства першої половини ХІХ ст. виглядав так: 1. Стороженко Микола Михайлович (1803 р. - 1815 р.). 2. Лизогуб Іван Якович (1816 р. - 1818 р.). 3. Ширай Степан Михайлович (з 27 січня 1818 р. по 1 червня 1829 р.). 4. Посудевський Іван Іванович (з 19 жовтня 1829 р. по 1 травня 1831 р.). 5. Дунін-Борковський Яків Іванович (з 20 травня 1831 р. по 20 вересня 1832 р.). 6. Маркович Олександр Михайлович (з 14 листопада 1832 р. по 20 вересня 1838 р.). 7. Ладомирський Василь Миколайович (з 22 листопада 1838 р. по 1 листопада 1847 р.). 8. Борозда Микола Петрович (з 1 червня 1848 р. по 27 вересня 1862 р.).

Крім загальноімперських установ, чернігівські дворяни постійно створювали в місті різні комітети і комісії. Так, у 1812 році виник Чернігівський губернський комітет нагляду за продажем алкогольних напоїв, який очолював губернатор. Комітет здійснював нагляд за виконанням узаконень про продаж спиртних напоїв. Припинив діяльність у 1850 році. У 1821 р. через погані погодні умови Чернігівська губернія майже повністю залишилась без врожаю зернових. У зв'язку з постійними дощами, холодом і туманом зовсім було втрачено посіви гречки. Зібране сіно через часті дощі мало не крашу якість або його взагалі знесли паводки. Губернське місто почало відчувати реальну загрозу голоду та епідемії. Потрібні були кардинальні заходи, щоб якось виправити становище з продовольством і захистити населення губернії від подібного у майбутньому. 13 січня 1822 року збори дворян і повітових маршалів Чернігівської губернії вирішили створити в губернії капітал допомоги. Ці кошти мали використовуватися для позики дворянським господарствам у разі повного або часткового неврожаю [24].

Були розроблені спеціальні правила допомоги при неврожаях. Кожного року поміщики зі своїх прибутків мали вносити до повітового казначейства по 50 коп. з ревільської душі селян, які належали їм. Цей внесок здійснювався двічі рівними частинами. Він міг бути зменшеним через поважні причини, відповідно до загальної користі дворянства. Таке рішення приймалося під час загальних дворянських зборів. У випадку неврожаю брали по четверику хліба з оподаткованої душі, а урядовий збір з неї встановлювався в розмірі 25 коп. Зібрані таким чином гроші відправляли раз на рік до державного Кредитного банку або ломбарду в столиці для збільшення суми відсотками.

Цей капітал мав витрачатися лише для допомоги поміщицьким господарствам під час неврожаїв. У випадку нещастя допомога надходила таким чином: а) позики з відсотками терміново; б) позики без відсотків терміново; в) видача без повернення. Позику з відсотками надавалася дворянам на термін до п'яти років при поганому врожаї, якщо зібраний хліб не міг забезпечити народне продовольство більше, ніж на вісім місяців. Позику без відсотків надавалася у випадку, коли у поміщика, який мав менше 200 душ кріпаків, градом, повінню чи сараною знищено половину посівів хлібів. Видача коштів без повернення здійснювалась тоді, коли поміщик - власник 50 душ кріпаків, втрачав увесь урожай хлібів. При пов-

ному неврожаї в губернії, гроші отримували всі поміщики. Розподіл коштів між ними здійснювали маршали повітів та дворянські збори, які спеціально для цього збиралися в губернському місті Чернігові у вересні один раз на рік.

Враховавши ініціативу поміщиків Чернігівщини, Сенат вирішив подібним чином захистити від неврожаїв й інші категорії населення губернії. У відповідності з пропозиціями дворянських зборів та в зв'язку із малоземеллям, незадовільним станом ґрунтів і постійною нестачею хліба в більшості повітів Чернігівської губернії 14 квітня 1822 р. було видано іменний Величайший указ Сенату. За ним у Чернігові створювалась комісія народного продовольства, яка повинна була востаннє визначити, чи потрібно на наступний рік вживати заходи щодо покращення становища з продовольством в губернії. Одним із перших заходів комісії стало встановлення чисельності душ, з яких здійснювався збір на народне продовольство [25].

Переважна частина оподаткованого населення губернії, особливо кріпосні селяни та міщани, сприйняли збори коштів до капіталу як додатковий тягар. Потрібні були заходи, які б реально дали можливість податковому населенню відчувати, що влада хоче покращення умов його життя. На Чернігівщині цей процес ініціювали дворяни. Відповідно до закону від 20 грудня 1834 року створювався Чернігівський губернський статистичний комітет. До його завдань входило збирання й перевірка статистичних даних, складання описів губернії чи окремих галузей управління, господарства, промисловості, торгівлі. Головою комітету був губернатор, а членами - губернський маршал дворянства, віце-губернатор, голова казенної палати. Він підлягав Центральному статистичному комітету. «Положення про губернські та обласні статистичні комітети» вимагало здійснення реорганізації. Згодом до складу Чернігівського губернського статистичного комітету включили не тільки офіційних, але й приватних осіб, які дістали змогу не лише збирати статистичні відомості, але й опрацьовувати та друкувати їх. У 1846 році було створено Чернігівський губернський комітет погашення недоїмок хлібними зборами. Його традиційно очолив губернатор. Членами стали губернський маршал чернігівського дворянства, голова казенної палати і голова палати державних маєтностей. Погашення недоїмок хлібними зборами кріпаками, державними селянами і козаками здійснювалося через повітові комітети. Чернігівський губернський комітет погашення недоїмок хлібними зборами проіснував до 1855 р.

8 травня 1858 року міністр внутрішніх справ отримав клопотання, надіслане від імені чернігівського дворянства, з проханням дозволити розпочати роботу, направлену на покращення умов життя поміщицьких селян. Результатом цього стало те, що 18 травня 1858 р. дворянству Чернігівської губернії надали рескрипт про відкриття комітету з покращення побуту поміщицьких селян. Наказувалось: „1. Відкрити в Чернігівській губернії окремий комітет, під головуванням губернського маршала дворянства, та із членів: а) двох від кожного повіту губернії, вибраних в маєтках і б) двох досвідчених поміщиків Чернігівської губернії, за призначенням цивільного губернатора. 2. Комітету, після його відкриття, приступити до складання проекту положення про устрій і покращення побуту поміщицьких селян Чернігівської губернії за тими ж правилами, якими користується дворянство в інших губерніях імперії. 3. Складений комітетом проект губернатор, наклавши резолюцію, мав переправити міністру внутрішніх справ для представлення Сенату”.

Чернігівський губернський дворянський комітет з покращення побуту поміщицьких селян розпочав свою роботу 22 червня 1858 року. На першому засіданні він постановив: для збору відомостей, які вимагає програма, призначити тримісячний термін, а членам і кандидатам комітету доручити на визначеній кожному ділянці спостерігати, щоб подібна інформація була складена достовірно, а потім, об'єднавши її в один загальний звіт по повіту, представити особисто до губернського комітету 22 жовтня 1858 року. Про відкриття комітету і про прийняті розпорядження доповіли міністру внутрішніх справ і губернатору.

У визначений день усі члени комітету повернулися до Чернігова з даними про поміщицькі господарства, після чого комітет розпочав свої засідання. Було сформовано дві комісії: першу - підготовчу, очолив голова комітету Н.П. Борозна, членами її стали В.О. Подвисоцький, В.І. Тумановський, П.А. Васильчиков і М.А. Скаржинський, другу - редакційну - з членів: В.Д. Дуніна-Борковського, А.П. Поморського-Журавко, А.І. Батурина і Г.П. Галагана. 22 лютого 1859 р. робота була виконана, і губернатор закрив засідання комітету. Складений проект з покращення побуту поміщицьких селян через міністра внутрішніх справ потрапив на розгляд у Сенат. Фактично діяльність комітету започаткувала підготовку до селянської реформи 1861 р. на Чернігівщині [26].

На початку XIX століття Чернігів залишався одним із центрів православ'я. Кожного року до місцевих храмів на прощу прибували тисячі паломників із багатьох куточків Російської імперії. Щоб взяти під контроль держави духовне життя в місті, ще 4 травня 1722 р. було видано наказ імператора Петра I, яким „призвань архимандритъ Иродіонъ во епископа богоспасаемыхъ городовъ Чернигова и Новгородка Северскаго". Він став першим єпископом Чернігівським, якого було призначено сюди за синодальним порядком. Ось перелік усіх Чернігівських ієрархів, починаючи з 1802 року, тобто з часу створення Чернігівської губернії, до 50-XIX ст. 1) Віктор Садковський (1786-1803 р.), 2) Михайло Десницький (1803-1818 р.), 3) Симеон Крилов (1818-1820 р.), 4) Лаврентій Башкевський (1820-1831 р.), Володимир Ужанський (1831-1836 р.), 5) Павло Подолинський (1836-1859 р.) [20]. 29 червня 1813 року за наказом № 420 від 14 червня 1813 року архієпископ Чернігівський Михайло Десницький позбавив за зраду Батьківщині Варлаама Шишацького єпископського і священницького сану. Ця подія відбулася в Чернігівському кафедральному Спасо-Преображенському храмі перед літургією. Варлаама було відправлено простим монахом до Новгород-Сіверського Преображенського монастиря [27].

Результатом політики держави, спрямованої на повний контроль за духовним життям країни, стало й те, що на початку XIX ст. міська громада Чернігова втратила право обирати на священника місцевого жителя з тим, щоб пізніше він отримував богословську освіту і здобував висвячення (у 1835 р. було останній раз зареєстровано випадок, коли до духовного стану зарахували мешканця слободи Лісковича селянина Василенка) [28]. Так само громада вже не могла запросити до себе іноземного священника, рукоположеного у Молдавії чи Османській імперії, або навіть з іншої частини Російської імперії. Перетворившись на окремий стан, священники навчалися російською мовою, писали один до одного по-російськи, розмовляли по-російськи вдома і навіть проповідували російською мовою. Не освіта та бажання служити Богу і людям були критерієм становлення священника, а належність до сім'ї служителя церкви. Це призводило до багатьох помилок, які робили нові духовні особи. Священик під час обідні, на ектенії, зробив помилку і замість того, щоб помолитися „о здравии" княгині Кочубей, він пом'янув її „за упокой". Вона, зрозуміло, як завжди, була під час служби в церкві, і можна собі уявити, яке негативне враження ця помилка справила на жінку. Генерал-ад'ютанта, генерал-майора графа Олександра Григоровича Строганова (1836-1840 р.) це так розсердило, що, дочекавшись закінчення обідні, він забіг до олтаря, щоб особисто покарати священника. Останній з переляку вибіг із церкви, а генерал-губернатор, схопивши тростину, кинувся його наздоганяти. Прихожани ще довго пам'ятали, як священник, тримаючи руками поли своєї шовкової рясни, відчайдушно перестрибував клумби і плетені, а за ним гнався Строганов у генеральському мундирі, тряс тростиною й кричав: „Не уйдешь, такой-сякой, не уйдешь" [29].

Міське господарство

Перетворення Чернігова на провідний адміністративний, торговельний і культурний центр Лівобережної України вимагало його подальшого благоустрою: покращення освітлення, водопостачання, медичного обслуговування тощо.

Чернігів прокидався пізно. О дев'ятій-десятій годині ранку на вулиці виходило ще мало людей. Скрізь тільки молодші чини, які виконували накази старших. Було досить спокійно. У нічний час центральні вулиці міста освітлювались олійними лампами, околиці ж з приходом ночі занурювались у темряву [30]. Справжнє лихо приносили міським жителям пожежі та паводки, які спричиняли їм значні матеріальні збитки. Для боротьби з ними у Чернігові було утворено штат пожежників, споруджені спеціальні колодязі та водозбірники [31]. По темних провулках міста навесні та восени під час дощу припинявся будь-який рух. Святково вдягнені мішанки, йдучи до обідні, змушені були підіймати подоли своїх синіх китайських шушунів. У Чернігові карета вважалася чимось дивовижним. Під час відвідування губернського міста генерал-губернатором князем Олексієм Борисовичем Куракіним, його дружина робила виїзди в гості до місцевих вельмож. Попереду їхав пристав, за ним - карета з двома форейторами, замикав процесію, їдучи на дрожках, поліцейстер Карл Борисович Сакс - невисокий чоловік з великими блакитними очима та в рудій перуці. В одному з провулків розпочиналося справжнє сум'яття. Проїзд майже завжди був закритий возами з сіном або хлібом, які селяни доставляли з навколишніх сіл до помешкань дворян-землевласників. Поки його звільняли, княгиня виходила з карети і привітно розмовляла з простими людьми. Під час короткочасної зупинки натовп народу, незважаючи на погодні умови, без головних уборів збирався навколо карети і з великим подивом розглядав багатий екіпаж і двох вершників. Після того, як проїзд врешті-решт звільняли, княгиня поверталася до карети, щоб продовжити подорож, а народ схилив голови перед дружиною поважного вельможі [32]. Вплив княжни на чоловіка призвів до того, що зовнішній вигляд міста почав швидко змінюватися. У 40-х рр. була спроба покрити вулиці Чернігова цеглою, але від цього відмовились, бо під час проїзду екіпажів у спекотну і суху погоду на таких мостових підіймалося багато пилу. Після цього центральні вулиці Чернігова вимостили камінням. Граніт для мостових привозили на пристані Вовчуж і Байдачище, які розташовувалися на північ від міста.

Велику проблему для Чернігова в першій половині XIX ст. створювала відсутність на його території водогону і каналізації. Криниць катастрофічно не вистачало (в 1851 р. їх було лише 14), і постачання населення водою здійснювали водовози. Дуже часто вони доставляли воду із забрудненої частини річки Стрижень, куди по природних ухилах після дощу зі стоками потрапляли нечистоти з усього міста. Тому вода, яку споживали мешканці міста, нагадувала жижу. Це призводило до частих епідемій. У 1821 році на території губернії лютували голод та епідемія дизентерії. У 1831 році - холера (повторювалась у 1847 р. і 1848 р.). Не дивно, що в 1836 році в Чернігові загалом мешкало лише 5 805 чоловік. Щоб якось покращити становище, на його північній околиці звели комплекс будівель «богоугодного заведення», до якого входила лікарня, будинок для душевнохворих, богадільня. З 1802 року в місті постійно працювала Чернігівська губернська лікарняна управа, штат якої складали інспектор, оператор, акушер, губернський ветеринарний лікар, старша повивальна бабка та діловод. Медична допомога здебільшого була платною, нею могла скористатися лише заможна частина населення. У 1811 році було створено Чернігівський губернський вісповий комітет для проведення запобіжного щеплення проти віспи, який підпорядковувався медичному департаменту Міністерства внутрішніх справ. У 1851 р. в Чернігові працювало сім лікарів, 13 учнів лікаря, повитуха, діяло дві аптеки, чого вкрай не вистачало для покращення епідеміологічної ситуації, якої вимагало губернське місто [33].

Розвиток промисловості, торгівлі та сільського господарства в першій половині XIX ст. стали головною причиною розширення та удосконалення системи навчальних, культурних і духовних установ міста. Початкова школа була представлена в Чернігові повітовим (відкрито в 1805 р.), чоловічим ланкастерським (в 1847 р.) і жіночим (в 1852 р.) приходськими училищами. Основний контингент учнів у них складали діти мішан, купців, чиновників та дворян. У приміщеннях,

що належали раніше П'ятницькому монастиреві, працювала головна народна школа, яку в 1805 році було перетворено в чоловічу гімназію. Під час будівництва ремісничого училища (пожежне подвір'я) розкопали курган княгині Чорної. Учні училища мали убогий вигляд [34]. У 1817 році започаткувало свою роботу Чернігівське повітове духовне училище - середній навчальний заклад, який мав три відділення (нижче, середнє і вище).

На території Іллінського монастиря планувалося розмістити Чернігівський університет. Ще згідно з указом Катерини II від 23 квітня 1786 р. у Чернігові мав функціонувати університет, на утримання якого виділялися державні кошти. Але його так і не відкрили, а гроші пішли на інші потреби держави. Тому дворяни Малоросії в 1801 році звернулися до нового імператора Олександра I з проханням підтвердити указ імператриці. Вони запропонували віддати на будівництво університету свої гроші, що були зібрані в Дворянській комісії збережень. Але у центральній владі щодо цього були свої плани. 5 листопада 1804 року був височайше затверджений устав Імператорського Харківського університету і підвідомчих йому установ - гімназій. Після розподілу імперії на навчальні округи Чернігів віднесли до Харківського округу. Підготовчі дії до відкриття Харківського університету збіглися із подібними діями по влаштуванню гімназії в Чернігові. Відкриття Харківського університету та Чернігівської гімназії відбулося в один день - 17 січня 1805 року. Між ними здійснювалися жваві творчі контакти. Зокрема, для організації навчального процесу до Чернігова неодноразово приїздив із Харкова відомий на початку XIX ст. „визитор” професор Ілля Федорович Тимковський. З іншого боку, перший директор гімназії М.Є. Марков допомагав керівництву університету в облаштуванні навчальних кабінетів, наприклад, мінералогічного та ботанічного. У місті постійно працювала публічна бібліотека [35].

24 лютого 1853 р. у Чернігові відбулося відкриття театру. До цього часу тут не існувало спеціальної театральної будівлі і постійної трупи. Якщо в місті і з'являлась якась трупа, то театральну будівлю (і то тільки влітку та ранньою весною) облаштовували в „хлебной шапе” на Красній базарній площі. Вистави відбувались протягом місяця. 1 липня 1842 року дружина губернатора Дар'я Олексіївна Гессе відкрила в Чернігові дитячий притулок. У 1852 році його капітал становив 11 тисяч карбованців. За наказом Д.О. Гессе 3 500 крб. з цих коштів були асигновані на будівництво в Чернігові дерев'яного театру з тією умовою, щоб прибутки від спектаклів перераховувались на користь притулку. До цих грошей було приєднано ще й приватні пожертвування, а також виручку від проведених у 1852 р. концертів аматорів. Будівництво театру розпочалось у цьому ж році. У вересні на сторінках „Чернігівських губернських відомостей” з'явилися такі рядки: „Въ нагорной половине города, на Красной площади, противъ Магистрата, строится театр; одно слово театръ магически действуетъ на жителей Чернигова. Это удовольствие для нихъ - такъ редко, такъ ново, что каждый съ особеннымъ чувствомъ смотритъ на постройку и съ нетерпешемъ ожидаетъ ея окончанія”. Будівництво театру було завершено напередодні Масляної 1853 року. Відкриття відбулося 24 лютого постановкою ряду цікавих спектаклів [36].

Покращення в галузі благоустрою при всій їх недостатності виділяли Чернігів з кращого боку порівняно з більшістю міст України першої половини XIX століття. Однак, незважаючи на це, він залишався містом соціальних контрастів.

Таким чином, у першій половині XIX ст. відбулися значні зміни в економічному, політичному, соціальному житті Чернігова. Формування елементів капіталізму в умовах панування феодално-кріпосницьких відносин позначилось на характері розвитку промисловості. Поряд із ремеслами, кріпосними мануфактурами будувались і вводились у дію підприємства капіталістичного типу, основою яких була вільнонаймана праця. Ці мануфактури почали займати провідне становище в промисловості Чернігова. Поступаючись чисельністю кустарним підприємствам і ремісничим установам, вони значно перевершували їх в обсязі продукції, що випускалася.

Промисловий розвиток та зміна адміністративного статусу міста сприяли зростанню та розширенню торгівлі. Поряд із стаціонарними магазинами та базарами функціонувала ярмаркова торгівля, яка займала значне місце в економіці Чернігова. Найбільшим був Десятинний ярмарок, який збирався напередодні десятої п'ятниці. На нього привозили товари мешканці навколишніх сіл, а також у цей час до міста приходили люди з інших губерній на поклін святим мощам та іконам і разом з тим продавали свої вироби і купували різні товари для себе. Збільшення торгівлі, промисловий розвиток, зміни в політичному устрої сприяли подальшому зміцненню економічних зв'язків Чернігова з найбільшими промислово-торговельними регіонами країни.

За першу половину XIX ст. населення Чернігова зросло на 2 500 чоловік. Таке незначне збільшення чисельності мешканців міста можна пояснити частими епідеміями холери. Відбулися зміни в структурі населення: все більше помітними його соціальними групами ставали торговельно-промисловий прошарок і вільнонаймані працівники. Збільшилась територія міста. У процесі забудови поступово злились в єдине ціле його частини, що формувалися навколо фортеці. Поряд із певними успіхами, яких було досягнуто в будівництві і благоустрої (плановість в забудові, освітлення вулиць і т.п.), проявлялися соціальні контрасти міста у всіх сферах його життя і зовнішнього вигляду.

1. Описание городов и замечательных мест. Города в настоящее время. Губернский город Чернигов. // Военно-статистическое описание Российской империи. Черниговская губерния. - СПб., 1851. - Т. XII. - Ч. 2. - С. 128.
2. Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время. - К., 1846.
Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание. - Чернигов, 1852.
Китицын П. Малороссийская губерния. - К., 1889. - С. 534.
Чернигов 80 лет назад (записки старожила) // Киевская старина. - 1888. - Т. XXII (июль-сентябрь). - С. 55-62.
Очерк истории города Чернигова 907-1907. - Чернигов, 1908.
3. Дружинин Н.М. Массовое антикрепостническое движение и внутренняя политика царизма в 1826-1852 гг. // История СССР. - М., 1967. - № 4. - С. 276.
Мельник Л.Г. Міста України в першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. - 1989. - № 12. - С. 49.
4. Кульбицкий О. Був Чернігів губернським містом ...// Деснянська правда. - 1998. - 5 грудня. - С.2.
Руденок В.Я. Чернигов: из века в век. - Чернигов, 2004. - С. 33-36.
5. Черниговские Епархиальные Известия. - 1900. - № 22.
6. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 2514. - Арк. 343-344.
Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 3577. - Арк. 2-6. (Далі: ДАЧО).
7. Кукольник Н.В. Анекдоты // Відділ рукописів Інституту російської літератури. - Ф. 371. - Спр. 73. - Арк. 39.
8. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 844. Арк. 273, 499-501.
9. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 11224. - Арк. 2-4. Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 8863. - Арк. 5. Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 11226. - Арк. 6-7.
10. ДАЧО. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 11-12.
11. Пиріг П.В. До питання про цехову організацію ремесла на Чернігівщині напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 20-21.
Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Київська Старовина. - 1999. - № 5. - С. 155-163.
12. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 8384. - Арк. 3-5.
13. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 8993. - Арк. 2.
14. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 2901. - Арк. 34-35.
15. Вяземский П.А. Старая записная книжка // Полное собрание сочинений. - СПб., 1883. - Т. VIII.
16. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 1029. - Арк. 87.
17. Хижняков В. Черниговская старина (1765-1810); по архивным бумагам городской думы // Киевская старина (КС) - 1890. - № 6. - С. 373-375. Географическо-статистический словарь Российской империи: В 5 т. / Под ред. И.Семенова. - СПб., 1863-1885. - Т. 2. У Росії проводилася офіційна політика недопущення євреїв у країну. З поділами Польщі вона отримала численне єврейське населення, але й тоді імперська влада намагалася не допустити розселення євреїв у

власне Росії, обмеживши територію їхнього поселення польськими землями та Україною (смуга осілості). До поділів Польщі на Чернігівщині проживала незначна кількість євреїв.

18. Маркевич Н. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости. - 1852. - № 10. - С. 4. (Далі: ЧГВ).

19. Тишинский А. К истории края: Столетие Черниговской думы // ЧГВ. - 1888. - № 3. - С. 4. Хижняков С. Черниговская старина. - С. 375.

20. Інцидент переказується в циркулярі генерал-губернатора Рєпніна про скасування етнічних цехів у Чернігівській і Полтавській губерніях. Циркуляр опубл.: Павловский И.Ф. Об уничтожении плотницкого цеха русской породы // Труды Полтавской архивной комиссии. - 1909. - Т. 6. - С. 317-318.

21. Про постанову Сенату 1824 р., пропозицію російського перекладу магдебурзького права та позицію Сперанського з цього приводу пише М.Василенко Див.: Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на девятнадцать частей / Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. / Под ред. Н.М. Василенко. - Чернигов, 1902. - Т. 2. - С. 894.

Піріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після входження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. - К., 1989. - С. 279-280.

Піріг П.В. Надання Чернігову магдебурзького права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1992. - Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. - С. 104-105.

Піріг П.В. Надання місту Стародубу магдебурзького права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). - Рівне, 1993. - С. 26-28.

Піріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська Старовина. - 1994. - № 4. - С. 71-75.

Піріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 9-19.

22. Полное собрание законов Российской империи. - 2-е изд. - № 4319. - 3 февраля 1831 г. - Т. 6. - С. 119-122.

23. Эпоха Николая I / Под ред. М.О. Гершензона. - М., 1911. - С. 47.

24. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 6. - Арк. 931-933. Ф. 128. - Оп. 1. - Арк. 181.

25. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 6. - Арк. 931-933.

26. Памятка. - Чернигов, 1899 г. - С. 203.

Памятка. - Чернигов, 1898/9. - С. 57.

27. Русский Паломник. - 1903. - № 30.

28. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 3532. - Арк. 2-4.

29. Соллогуб В.А. Повести. Воспоминания. - Ленинград, 1988. - С. 483. Пережитые дни // Русский Мир. - 1874. - № 117.

30. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 8115. - Арк. 1-2.

31. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 13728. - Арк. 23.

32. Чернигов в начале XIX века // ЧГВ. - 1888. - № 64.

33. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 3269. - Арк. 137-139.

34. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Арк. 181. Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 76, 79. Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 83, 85. Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 14.

35. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 3711. - Арк. 1-6.

36. Чернигов в начале XIX века // ЧГВ. - 1888. - № 65.

В статье поднимается проблема социально-экономического и административно-политического положения Чернигова в первой половине XIX века. Территория и застройка города, состояние промышленности, торговли, функционирование городского самоуправления - далеко не полный перечень вопросов, освещенных в исследовании на основе привлечения большого количества неопубликованных архивных материалов.

The problem of socio-economic and administrative-political situation of Chernihiv in the first half of XIX century is risen in the article. Territory and building of city, state of industry, trade, functioning of city self-government - far not complete list of questions lighted up in research on the basis of attraction in of plenty of the unpublished archives materials.